

TRANSFORMACIJA (IDEJE) RADA: OD TEORIJSKIH RASPRAVA O NOVOM KAPITALIZMU DO KVALITATIVNIH ISTRAŽIVANJA U HRVATSKOM POSTTRANZICIJSKOM KONTEKSTU

Pregledni rad
Primljeno: 1. 9. 2017.
Prihvaćeno: 28. 10. 2017.
DOI: 10.15176/vol54no208
UDK 331.44(497.5)

OZREN BITI

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

MISLAV ŽITKO

Odsjek za filozofiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Prilog¹ nudi pregled teorijskih argumenata o transformaciji rada, oslanjajući se pritom na pojmove fleksibilizacije i prekarizacije, koji su u posljednje vrijeme premrežili akademski i javni diskurs. Ukazuje na zajedničku argumentacijsku jezgru autora poput Becka, Sennetta i Baumana, ali i na interpretacijske nedostatke onoga što se ugrubo, na tragu Dooganove rasprave, može klasificirati kao "postmarksistički diskurs". U tu svrhu izloženi su i empirijski fundirani uvidi koji dovode u pitanje utemeljenost nekih od važnijih teza iz tog korpusa literature, još uvijek dominantnog u lijevo usmjerenom dijelu akademskog polja. Pokušaj deskripcije transformacije rada u Hrvatskoj u (post)tranzicijskom razdoblju kreće od presjeka domaćih socioloških istraživanja. Kasnije se kroz odabrane etnografske doprinose tom istraživačkom području naznačuje kako bi kvantitativni aspekti transformacije (tržišta) rada mogli biti nadopunjeni širim spektrom kvalitativnih istraživanja. U toj međuigri sociologije i kulturne antropologije/etnologije prepoznaje se mogućnost za meritorniju analizu transformacije rada u hrvatskom post-tranzicijskom društvu, onu koja bi svijet rada bolje povezala sa svijetom života.

Ključne riječi: transformacija rada, tehnološki determinizam, prekarizacija, fleksibilizacija, etnografija rada, moralna ekonomija, Ulrich Beck, Richard Sennett

¹ Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom "Transformacija rada u posttranzicijskoj Hrvatskoj" (IP-2016-06-7388).

UVOD

Prema uobičajenoj kronologiji,² novi kapitalizam oblikovao se nakon kraja stabilnog kapitalizma, zasnovanog na institucijama socijalne države, na državnoj koordinaciji ekonomskih aktivnosti i klasnom kompromisu. Unutar širokog raspona teorijske literature dosad nailazimo na različita tumačenja tog novog kapitalizma. Značajan segment sociološke discipline usredotočen je na opisivanje razvitka postindustrijskog društva u zemljama naprednog kapitalizma. Dio marksističkih teoretičara govori o prijelazu iz fordističkog u postfordističko razdoblje, dok se drugi radije priklanjaju uporabi sintagme “kognitivni kapitalizam” (Vercellone 2007) kao oznaci za ono što dolazi nakon industrijskog kapitalizma. Premda uz drukčiju ideološku intonaciju, sličnu vodilju slijede i drugi društveni znanstvenici u raspravama o ustoličenju informacijskog društva, odnosno usponu društva znanja povezanog s ekonomijom utemeljenom na znanju (v. Lebert i Vercellone 2007).

Ostavljajući na trenutak po strani pitanje kako se i do koje mjere kapitalizam mijenjao tijekom dugog dvadesetog stoljeća, možemo odmah ustvrditi da prethodno spomenuti prilazi tom fenomenu dijele određene naglaske i teme. Naime, općenito se u tim, ukratko ocrtanim raspravama smatra da u novom razdoblju povijesti kapitalizma nacionalna država ima sve manji utjecaj na domenu ekonomije i posljedično sve manju važnost u regulaciji socijalnih pitanja; također se drži da se klasna struktura rastače uslijed sve izraženije individualizacije društva i bogatstva novih identitetskih ponuda. Naposljetku, tvrdi se da se, u pozadini odumiruće socijalne države i sve slabije izražene klasne podjele, svijet rada iz temelja promijenio te da u njemu dominiraju nesigurnost zaposlenja i prekarni status fleksibilne radne snage.

No, generalno gledano, jedna od većih argumentacijskih poteškoća u raspravama tog tipa jest sastavljanje tematskog lanca od raznorodnih, međusobno teško povezivih tema – u rasponu od razmjerno očitih promjena u strukturi zanimanja pa do teorijskih poučaka o načinima stvaranja vrijednosti i klasnoj strukturi. Uz nju, postoji i druga, još značajnija poteškoća vezana uz slabu empirijsku osnovu za mnogobrojne teze i tvrdnje koje možemo prepoznati unutar diskursa o novom kapitalizmu.

Prethodno smo naveli tri ključne teze – slabljenje nacionalne države, nestajanje klasne podjele i transformacija rada – koje su naizgled prihvatljive, no detaljnijom se raščlambom može pokazati da postoji jaz između često na retoričkoj razini dojmpljive teorijske artikulacije tih teza i slabasnog empirijskog materijala koji služi kao potpora za njih i za mnoštvo tvrdnji kojima su one obložene. Dakako, diskusija o svim navedenim tezama prelazi granice jednog članka, tj. takva bi analiza nužno uključivala šire i detaljnije razmatranje opusa pojedinih autora kako bismo mogli rekonstruirati logiku spajanja tih teza, odnosno tema te procijeniti utemeljenost i održivost ponuđenih teorijskih opservacija.

² Za detaljniju razradu kronologije u kontekstu suvremene ekonomske povijesti vidjeti Glyn (2006) ili Harvey (2014).

Mi ćemo se stoga u ovom prilogu usredotočiti samo na transformaciju rada, primarno shvaćenog kao plaćeni rad (iako će biti zahvaćena i transformacija ideje rada na širim osnovama), potaknuti time što diskurs o transformaciji rada već nekoliko desetljeća stoji u središtu rasprava o novom kapitalizmu. Taj diskurs počiva na nekoliko važnih premisa. Uopćeno promatrano, u “tekućoj modernosti” (Bauman 2011) više nema mjesta za stabilno zaposlenje koje bi potrajalo cijeli život, a i sam se proces proizvodnje, prema nekim interpretacijama, fundamentalno promijenio. Nadalje, to u prvi plan postavlja nove aspekte rada i produktivnosti, pa je tako “[u] zadnjim desetljećima dvadesetog stoljeća industrijski rad izgubio svoju hegemoniju i namjesto njega se pojavio ‘nematerijalni rad’, to jest rad koji stvara nematerijalne proizvode, kao što su znanje, informacija, komunikacija, odnos ili emocionalna reakcija” (Hardt i Negri 2009: 111). Sve su te premise u pravilu potkrijepljene prikazivanjem prekarne kulture rada i s njome povezane, za mnoge ugrožavajuće, fleksibilnosti na tržištu rada.

Polazišna osnova za ukazivanje na slaba mjesta te veoma raširene pripovijesti o nestalnosti i nesigurnosti radnih odnosa u kontekstu pretpostavljenog rastakanja klasne strukture bit će nam dvije studije koje prema našem mišljenju dobro ocrtavaju prethodno spomenuti korpus teorijske literature i probleme koji su uz njega vezani: to su *Vrli novi svijet rada* (The Brave New World of Work, 2000) Ulricha Becka i *Korozija karaktera: osobne posljedice rada u novom kapitalizmu* (The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism, 1998) Richarda Sennetta. Dok je Beckov pristup karakterističan za ono što bismo uvjetno mogli nazvati “općom teorijskom sociologijom”, Sennett nudi analizu koja je mnogo bliža antropologiji i etnografiji rada, pa nam stoga uvid u navedene studije pruža mogućnost da popratimo pripovijest o transformaciji rada ponudenu iz dviju različitih vizura te izgrađenu na dvama različitim metodološkim temeljima, ali s vrlo sličnim početnim pretpostavkama.

Sennettov će nam etnografski pristup ujedno biti podlogom za kasnije fokusiranje na transformaciju svijeta rada i svijeta života u hrvatskom postsocijalističkom kontekstu te za raspravu o dosadašnjim istraživačkim dosezima i metodološkim rješenjima domaće sociologije i antropologije rada.

NOVOSTI IZ BRAZILA: TEHNOLOŠKI DETERMINIZAM, NOVI RIZICI I KRAJ RADA

Beckova studija kreće od pretpostavke o *brazilizaciji zapada* (engl. Brazilianization of the West), koja je isprva protumačena kao neintendirana posljedica neoliberalne utopije o slobodnom tržištu (Beck 2000: 1). Beck navodi kako je Brazil poluindustrijalizirana privreda obilježena privremenim i nesigurnim oblicima zaposlenja koji se s globalnog juga šire prema zemljama naprednog kapitalizma, postavljajući tako osnovu za ono što se u studiji imenuje političkom ekonomijom nesigurnosti. Kod Becka na razmjerno brojnim mjestima

u tekstu susrećemo metafore i usporedbe čiju valjanost teško možemo procijeniti. Primjerice, kod navedene sintagme ne znamo jesu li promjene na razini zaposlenja ili zanimanja u Brazilu doista slične onima u zapadnoj Europi, a čak i ako prihvatimo da jesu, ne možemo znati jesu li rezultat istog društvenog mehanizma. Ispostavlja se, tako, da značenje sintagme “brazilizacija zapada” u konačnici ovisi o interpretacijskoj inspiraciji čitatelja.

Jedna od temeljnih Beckovih teza, koju nalazimo na nekoliko mjesta, tiče se “kraja društva rada”. Beck, naime, sugerira da društva naprednog kapitalizma prelaze iz stadija “društva rada” u stadij “društva rizika”. U razradi tog stadija nailazimo pak na dobro poznate, ranije naznačene teze o nemogućnosti državne intervencije u obliku ekonomskih politika, o kraju standardne klasne stratifikacije i o neprestanim mijenama i fluktuacijama na tržištu rada.³ Slijedom iznesene ocjene da “plaćena zaposlenost postaje prekarna, da se institucije socijalne države urušavaju, a normalne životne priče (engl. *life-stories*) raspadaju u fragmente”, Beck zaključuje da je “trend u budućnosti sasvim jasan. Za većinu ljudi, čak i za naizgled prosperitetne srednje slojeve, temeljna će egzistencija i svijet života biti obilježeni endemskom nesigurnošću” (Beck 2000: 6). Uzimajući u obzir navedene prognoze, ali i još jednu kod Becka višekratno ponovljenu misao, koja je s njima itekako povezana – da je “sve više i više ljudi odmijenjeno pametnim tehnologijama” – lako je razabrati da je studija o vrlom novom svijetu rada ustvari utemeljena na argumentu kako kombinacija tehnološkog determinizma i globalizacije predstavlja ugrozu i za društvo u cjelini i za individuu u tom društvu.

Tehnološki se determinizam, dakle, zrcali u ideji da nove tehnologije odmjenjuju ljudsku radnu snagu, stvarajući tako na globalnoj razini pritisak na nacionalne ekonomije. Ili, Beckovim riječima, “ključni faktor je dinamička moć tehnološke i ekonomske inovacije unutar okvira globalnog kapitalizma” (isto: 26). Posljedično, stare i uvriježene klasifikacije su razbijene, a umjesto njih u suvremenom društvu vlada sveprisutna nesigurnost.

U knjizi koja je objavljena nekoliko godina prije Beckove, pod naslovom *Budućnost bez zaposlenja* (Jobless Future, 1994), Aronowitz i De Fazio (1994: xii) navode da “znanstveno utemeljen tehnološki razvoj uslijed zaoštrene internacionalizacije proizvodnje znači da ima previše radnika i premalo radnih mjesta, a još je manje onih koja su dobro plaćena”. Takva je sociološka, odnosno teorijska literatura bila veoma popularna tijekom devedesetih godina dvadesetog stoljeća, kad su u kratkom razmaku publicirane i druge studije o masovnom izmještanju (eng. *outsourcing*) radne snage, smanjivanju opsega poslovanja (eng. *downsizing*) postrojenja i kraju rada – primjerice, *Rad Dioniza* (Labor of Dionysius, 1994) Michaela Hardta i Antonija Negrija i *Kraj rada* (The End of Work, 1995) američkog

³ O svemu je tome već ranije pisao i sam Beck u svojoj, sad već klasičnoj, studiji *Rizično društvo: u susret novoj moderni* (njem. Risikogesellschaft: auf dem Weg in eine andere Moderne, 1986), komentirajući, primjerice, urušavanje profesije i destandardizaciju dohodovnog rada kao nekadašnjih okosnica sigurnosti u moderni, a pojavljivanje pluraliziranih formi podzaposlenosti (Beck 2001: 235–252); tumačio je također slabljenje intervencionizma socijalne države, povezujući to s preseljenjem politike iz službenih područja (sabor, vlada, politička uprava) u sivu zonu korporativizma (isto: 317–332); predstavio je i pojam sloja kao liberalizirani pojam klase, tj. pojam klase u stanju oprastanja (isto: 131–171).

futurologa Jeremyja Rifkina. Beckovo motrište djeluje blisko spomenutima kad tvrdi da je “revolucionarna racionalizacija temeljena na informacijskoj tehnologiji postavljena na način da smanji, ako već ne da ukine plaćenu zaposlenost” (Beck 2000: 37). Ovdje, dakako, ne možemo ulaziti u širu raspravu o valjanosti argumenata koji se oslanjaju na neku inačicu tehnološkog determinizma, no moramo podvući da je njihov empirijski status upitan, barem utoliko što se fatalni učinci dosad nisu ostvarili, iako se takva “predviđanja” u različitim vremenskim razmacima pojavljuju u intelektualnom polju još od devetnaestog stoljeća.⁴

Međutim, zaseban, ne manji problem proizlazi iz činjenice da je takva vrsta dijagnoza i predikcija nepogodna ulazna točka za relevantnu raspravu o zaposlenosti i oblicima rada, budući da u drugi plan gura iznimno važno pitanje o položaju institucija i djelovanju aktera na tržištu rada. Naime, u mjeri u kojoj se “tehnologija predstavlja izolirano od organizacije rada, tržišnih uvjeta i procesa proizvodnje” (Doogan 2009: 61), umjesto da nam se podastiru konkretne analize praksi državne administracije, međunarodnih institucija, sindikata i drugih aktera važnih za uvjete i ishode u području rada, osuđeni smo isključivo na upoznavanje s anonimnim silama nove tehnologije i upozoravanje na globalizacijske pritiske kojima se radno zakonodavstvo, institucije obrazovanja i socijalne države pasivno prilagođavaju.

K tome, pažljivije čitanje Beckove, ali i drugih, spomenutih i nespomenutih, tematski bliskih studija upućuje na učestali izostanak jedinstvene hipoteze, odnosno jednog teorijskog okvira vezanog uz zadano problemsko područje, već se u tim tekstovima prije može prepoznati, kako smo to i ranije bili natuknuli, svojevrsna pripovijest o globalnoj transformaciji kapitalizma. Ta je pripovijest sastavljena od niza postavki, od kojih neke nemaju jasnu empirijsku potporu, druge su točne samo za neke zemlje ili dijelove svijeta, i to u određenom razdoblju, a treće su toliko uopćene da se nikako ne mogu provjeriti.

Za ogledni primjer tog spisateljskog postupka može nam poslužiti sljedeći izdvojeni citat iz Beckove argumentacije, konkretno njegova konstatacija da je

[c]jeloživotno zaposlenje nestalo. Stoga se rastuća nezaposlenost ne može objasniti cikličnošću ekonomskih kriza; riječ je, prije, o posljedicama tehnološki naprednog kapitalizma. Stari arsenal ekonomskih politika ne donosi rezultate i sav je plaćeni rad podvrgnut prijetnji zamjenjivosti. (Beck 2000: 2)

Prve dvije tvrdnje su u strogom smislu pogrešne. Cjeloživotno zaposlenje nije nestalo, a o promjenama u pogledu trajanja zaposlenosti može se dakako povesti rasprava po različitim osnovama. Rastuća se nezaposlenost u nekim slučajevima može odlično

⁴ Dakako, koncept suvišne radne snage odstranjene iz procesa proizvodnje zbog tehnološkog napretka poznat je još iz vremena klasične političke ekonomije devetnaestog stoljeća. Marx ga je razradio, plasirajući u prvom tomu *Kapitala*, u sklopu analize relativnog proizvođenja viška vrijednosti, sintagmu “rezervna armija rada”. Bio je često kritiziran zbog naznaka da bi se iza njegove analize akumulacije kapitala mogla skrivati hipoteza o tehnološkom determinizmu, ali i usprkos tim kritikama, ideja da je tehnološki razvoj taj koji uništava radna mjesta ostala je i dalje prisutna, podjednako u marksističkoj i nemarksističkoj literaturi.

objasniti ciklusima ekonomskih kriza, iako to nije nužno jedino objašnjenje rastuće nezaposlenosti za pojedini historijski trenutak i određenu geografsku lokaciju. U pogledu dviju tvrdnji iz posljednje rečenice citata nedostaje nam dodatnih informacija; ako, primjerice, stari arsenal ekonomskih politika obuhvaća kejnezijansko poticanje potražnje u situaciji visoke nezaposlenosti i podiskorištenosti proizvodnih kapaciteta, onda taj arsenal nije sasvim istrošen, kako uostalom pokazuje iskustvo s posljednjom ekonomskom krizom. Nadalje, sav plaćeni rad zasigurno nije podložan zamjenjivosti, pa čak ni podvrgnut prijetnji zamjenjivosti, već je važno naglasiti postojanje značajnih razlika između društvenih uvjeta unutar kojih se neko zanimanje ukida i zamjenjuje, primjerice, radom stroja.

Razmetanje takvim širokopoteznim tvrdnjama kod Becka je, čini se, u službi usmjeravanja vlastite, ali i čitateljske pozornosti prema srži problema koje pred suvremeno društvo, odnosno ljude donosi dijalektika moderne, predstavljena idejom da “krize moderne proizlaze iz njezinih trijumfa” (Beck 2009: 212), što se u području rada, primjerice, reflektira u činjenici da medicinski napredak omogućuje dulji život, a da bi onda starenje populacije dodatno opteretilo njezin radni dio (isto: 216). Kad je fokus na onome što se dešava s radom, a to je ponajprije da on iščezava u oblicima na koje smo navikli, srž problema, tj. ono što Beck smatra najvažnijim jest “kako se u suvremenom društvu može ostvariti smislen život ako se ne može pronaći posao” (isto: 217). Baš po tom upozoravanju na nužnost individualnog nošenja sa sistemskim kontradikcijama, Beck je na momente blizak glavnim naglascima Sennettova djela, do kojeg ćemo tek pristići u tekstu.

KODIRANJE PREKARNOSTI UNUTAR PRIPOVIJESTI O TRANSFORMACIJI RADA

Mogli bismo i dalje navoditi slične primjere grozdova tvrdnji koji više skrivaju negoli otkrivaju, no poanta je u tome da je žanr općih socioloških teorija o transformaciji rada velikim dijelom izgrađen na nizu tvrdnji koje mogu biti višeznačne i zbudjujuće. Na koncu, mnogošto ovisi o onome što čitatelj upisuje u tekst, a što otvara mogućnost ulaska u slijepe ulice ako se, primjerice, izneseni teorijski koncepti pokušaju bez skrupulozne provjere upotrijebiti pri analizi transformacije rada u nekom konkretnom socioekonomskom kontekstu.

Vrlo sklizak teren predstavlja, primjerice, diskurs o prekarnosti. Na razini retorike možemo pratiti još od konca sedamdesetih godina razvoj “postindustrijske pripovijesti o transformaciji rada, ukorijenjene u nestabilnosti radnog mjesta i nestalnosti zaposlenja, a koja je postala široko prihvaćena” (Doogan 2013: 45). Interesantno je primijetiti da se naglašavanje nestalnosti, nesigurnosti i neizvjesnosti pojavljuje kako kod postmarksističkih autora, u koje spadaju Gorz, Castells, Bauman, Beck, Sennett i još neki drugi, tako i kod liberalnih zagovornika tržišne fleksibilnosti poput Petera Druckera ili Thomasa Friedmana (Doogan 2009). Kako bilo, retorička matrica koja, dakle, dolazi iz dvaju suprotnih

smjerova stvara dojam da je standardna zaposlenost stvar prošlosti, a da nestandardni oblici zaposlenosti predstavljaju sadašnjost i neizbježnu budućnost. U novije se vrijeme u mnogobrojnim člancima i raspravama ti nestandardni oblici zaposlenosti predstavljaju zajedničkom sintagmom prekarna zaposlenost, a neki autori čak govore o prekarijatu kao novoj društvenoj klasi nastaloj uslijed dokidanja tradicionalne klasne stratifikacije i fleksibilizacije tržišta rada.

Prva poteškoća s diskursom o prekarnosti jest to što on veoma često sabija i onemogućuje razlikovanje različitih oblika nestandardne zaposlenosti. Samozaposlenost, rad na nepuno radno vrijeme, rad na određeno i agencijski rad – sve su to odmaci od standardnog oblika zaposlenosti, koji se u nekim slučajevima mogu preklapati, međutim okolnosti njihovog pojavljivanja, kao i stupnjevi prekarnosti koje oni podrazumijevaju mogu se značajno razlikovati.

Druga poteškoća s diskursom o prekarnosti leži u implicitnoj idealizaciji standardnog oblika zaposlenosti (puno radno vrijeme uz ugovor na neodređeno), koji u određenim okolnostima može biti izuzetno nepovoljan za radnike (relativno niska plaća, nemogućnost učinkovitog radničkog organiziranja i sl.).

Budući da je pitanje rada u suvremenim društvima neizostavno vezano uz društveni sukob i suprotstavljenost interesa, ono redovito povlači za sobom određenu moralnu ekonomiju koja se odnosi na skup vjerovanja i vrijednosti vezanih za važnost rada za društvo, načine na koje određena zanimanja doprinose stvaranju ekonomske vrijednosti, prihvatljive i neprihvatljive radne uvjete itd. S druge strane, oko rada se oblikuju i individualne sudbine, životi ljudi i njihovi pogledi na svijet, pa pitanje rada utoliko može poslužiti i kao zamašnjak kritičke sociologije koja rad povezuje s moralom ne samo na društvenom nego i na individualnom planu.

ISPECI PA RECI: FLEKSIBILIZACIJA, RASTAKANJE KARAKTERA I ETNOGRAFIJA RADA

Tako dolazimo do Sennettove studije koja se oslanja na diskurs o transformaciji rada kroz njegovu fleksibilizaciju, ali je posebno zanimljiva zato što istovremeno nudi historijski i etnografski materijal koji zahvaća ključne aspekte o kojima je dosad u tekstu bila riječ. Sennett izlaže tezu o općoj fleksibilizaciji rada držeći da se iza suvremenih oblika fleksibilnosti razabiru njezina tri konstitutivna elementa: diskontinuirana reinvenција institucija, fleksibilna specijalizacija proizvodnje i koncentracija bez centralizacije moći (v. Sennett 1998: 47–57). Kroz nepovratne preinake institucija očituje se obračun s birokratskom rutinom, oslanjanjem na visoku tehnologiju i moderne komunikacije raskida se s industrijskom mašinerijom tipičnom za fordistički model proizvodnje, a nova organizacija rada zasniva se na decentralizaciji moći putem kreiranja niša fleksibilne moći na nižim razinama.

Kako smo već istaknuli raspravljajući o Beckovoj studiji, nije prijeporno sam fenomen, koji se ukazuje ponajprije kroz različite nestandardne oblike zaposlenosti,⁵ prepoznati kao fleksibilizaciju, nego je problem u (ne)razlikovanju tih oblika i (ne)preciznom određenju njihovog društvenog značaja s obzirom na klasne, rodne i druge aspekte u kojima se ogledaju društveni sukob i proturječnosti suvremenog kapitalizma.

Međutim, snaga Sennettove rasprave pokazuje se u tematskom širenju kojime se želi obuhvatiti moralna ekonomija rada, a to je od iznimne važnosti ako unutar opreke retorike i stvarnosti kanimo ozbiljno uzeti u obzir retorički moment i njegove ideološke učinke. Sennettova rasprava o moralnoj ekonomiji rada počinje prisjećanjem na polemiku Denisa Diderota i Adama Smitha. Prema Sennettovoj interpretaciji, Diderot nije držao da radna rutina predstavlja degradirajući fenomen za čovjeka, već je, naprotiv, pokušao ukazati na vrijednost navike i ponavljanja za uspješno obavljanje različitih poslova i za samo razumijevanje onoga koji ih obavlja. Ponavljanje radnji i rutina radnog procesa dovode do razvitka vještine i majstorstva koje omogućuje daljnje nastojanje na poboljšanju neke prakse jednom kad se ovladalo temeljnim postupcima. Smith i njemu ideološki bliski teoretičari držali su, nasuprot Diderotu, da je rutina zamorna i neproduktivna (Sennett 1998: 32–45); John Stuart Mill naglašavao je da je fleksibilnost povezana sa slobodom, a na tom tragu danas još uvijek “zamišljamo da biti otvoren za promjenu, biti prilagodljiv jesu kvalitete karaktera potrebne za slobodno djelovanje – ljudsko biće je slobodno zato što je sposobno za promjenu” (isto: 47). Sennett nadalje pokazuje da rasprave o značenju rada, s obzirom na način na koji se on izvodi i s obzirom na društvene vrijednosti koje se pritom pojavljuju kao imperativi, nikad nisu zamrle. Tako čak i u kapitalizmu, gdje rad ima neosporne ekonomske funkcije privređivanja i upravljanja, te su funkcije uvijek isprepletene s izvanekonomskim elementima moralne ekonomije rada.

Karakter je, uz pojmove poštovanja (eng. *respect*; v. Sennett 2004, posebno 49–59) i umijeća (eng. *craft*; v. Sennett 2008, posebno 149–238), ključan pojam Sennettove zavodljive kombinacije sociologije rada i moralne filozofije, no važno je naglasiti da Sennett podcrtava društvenu prirodu karaktera. Pojmom karaktera on upućuje na način kako se netko povezuje sa svijetom, etičku vrijednost koju polaže na svoje odnose s drugima. Kad se Sennettovo u tom smislu formulirano pitanje – “[K]ako razvijati trajne vrijednosti u sebi u nestrpljivom društvu koje se fokusira na neposredno?” – prebaci na teren nesigurnog, fleksibilnog i prekarnog rada, ne baš optimističan zaključak mogao bi glasiti da u “kulturi novog kapitalizma” ne možeš računati na to da ćeš se kroz posao samoostvariti ni na to da preko rada možeš oblikovati neki smisleni životni narativ u budućnosti. To što se u radu i radnoj sredini više ne nalazi stabilnost, konzistenciju i oslonac prelijeva se i na socijalno funkcioniranje općenito, razarajući osobni i društveni integritet i dovodeći u prvi

⁵ Kako to Bauman efektno sumira, fleksibilnost “nagoviješta radna mjesta bez ugrađene sigurnosti, čvrstih obvezanosti ili budućih prava, ne nudeći ništa više od ugovora na određeno ili kliznih ugovora, trenutačnog otkaza i nepostojanja prava na otpremninu” (Bauman 2011: 157).

plan vapijuće potrage za poštovanjem i samopoštovanjem pitanje: “Trebalo li mene u ovom društvu itko” (Sennett 1998: 146)?⁶

No, osim što valja istaknuti heurističku plodnost Sennettovog historijskog pristupa koji upućuje na izvanekonomske aspekte rada kao konstitutivne za shvaćanje konkretne situacije u suvremenosti, važno je obratiti pažnju na njegovu glavnu istraživačku metodu. Baš je ta svojevrsna antropologizacija sociološkog pristupa kroz priklanjanje etnografskom radu, ono što ga u bitnome razlikuje od Becka. Naime, u svoje teorijsko-istraživačko povezivanje rada i morala Sennett kreće od življene kulture i življenog iskustva, intervjuirajući veliki broj ljudi koji pričaju priče o svojim životima.⁷ Preko tih priča on analizira tranziciju iz starog u novi kapitalizam, upozoravajući tako na primjeru Talijana Enrica koji je nakon emigracije u SAD desetljećima radio kao čistač, štedio i živio sa ženom Flaviom, kako je linearan protok vremena ostao iza nas. Iz dana u dan, iz godine u godinu, isti ritam rada i života, sve biva predvidljivo i s jasnim ciljevima. Čistačev sin Rico, visokoobrazovan, uspješni inženjer i menadžer, kasnije i konzultant, oženjen također uspješnom ekonomisticom Jeanette, priča potpuno drukčiju radnu i životnu sudbinu – u svom životnom ciklusu oboje se supružnika zbog karijera i konkretnih promjena radnih mjesta kontinuirano seli iz grada u grad, stalno osjećajući da su na rubu da izgube kontrolu nad svojim životima (Sennett 1998: 15–31). Premda se kloni idealiziranja prošlog nauštrb sadašnjeg vremena, poučak bi tih životnih priča, prema Sennettu, bio da “[r]utina može poniziti, ali može i zaštititi; može rastaviti rad na njegove sastavnice, ali od nje se može i sastaviti život”.

Sudeći po Sennettovim nalazima, etnografskom se metodom, a osobito intervjuom, bio on strukturiran ili dubinski, može odlično ustanoviti prožetost individualnog svijeta rada i svijeta života, doprijeti ne samo do toga kako ispitanici djeluju s obzirom na strukturne probleme s kojima se susreću nego i što o tome misle – o svom djelovanju i o tim problemima.

No, i Sennettovi dojmovi s terena, poput njegova vlastita prepoznavanja drastičnih promjena rada i radne atmosfere u jednoj bostonskoj pekarnici nakon duljeg protoka vremena, mogu poslužiti kao kvalitetan model prožimanja teorijskog i empirijskog. U toj je pekarnici, naime, Sennett, kad se ondje iznova nakon četvrt stoljeća pojavio, utvrdio da su kod zaposlenika zbog automatizacije rada, ali i uslijed neprekidnih cirkulacija radne snage, umijeće pečenja kruha i posvećenost tomu prerasli u stiskanje gumba i stanovitu indiferentnost (isto: 68–69; usp. Bauman 2011: 149). Tim putem stečeni uvidi pomažu razumjeti povezanost između rada i karaktera unutar življene kulture.

⁶ Usp. ove Sennettove misli s Baumanovim tezama: “I tako politika namjerne ‘nestalnizacije’, koju pro-vode operatori tržišta rada, svog pomagača (koji samo pojačava njene učinke) nalazi u životnim politikama, bilo da ih se namjerno usvaja bilo po automatizmu prihvaća. I jedno i drugo izlazi na isto: na slabljenje i sušenje, raspadanje i rastakanje spona među ljudima, zajednica i partnerskih odnosa” (Bauman 2001: 158).

⁷ Pritom Sennett, orijentirajući se, logično, na Sjedinjene Američke Države, uspijeva pokriti širok raspon profesija – od medicinskih sestara i učitelja do kompjuterskih stručnjaka (usp. Sennett 2004: 34–36).

VAŽNOST EMPIRIJSKE PODLOGE ZA ANALIZU ZBIVANJA NA TRŽIŠTU RADA U UŽIM SOCIOEKONOMSKIM OKVIRIMA

Poučci dosadašnjeg dijela naše rasprave nalažu nam da kratki presjek provedenih istraživanja u području rada u Hrvatskoj, te na taj način i otvaranje rasprave o eventualnim daljnjima, započnemo naglašavanjem potrebe za empirijskim ustanovljavanjem specifičnih obilježja domaćeg tržišta rada. Naime, to je temelj na kojem se može eventualno dalje propitivati koliko je ovdašnja transformacija rada povezana sa samosvojnim društvenim, političkim i ekonomskim procesima na ovim prostorima s kraja prošlog i početka ovog stoljeća. Preko tih polazišta moguće je kvalitetnije pristupiti i diskusiji o tome u kojoj mjeri hrvatska inačica neoliberalnog kapitalizma utječe na nagrizanje individualnih radnih i životnih vrijednosti. Dakle, donekle se približiti Sennettovim promišljanjima “osobnih posljedica rada u novom kapitalizmu” (Sennett 1998) i promjena u radnoj etici unutar “kulture novog kapitalizma” (Sennett 2006), odnosno raspraviti koliko, ako uopće, u našem društvu funkcioniraju neki od temeljnih postulata Baumanova “potrošačkog društva” vezani uz sferu rada: primjerice, konstatacija da “rad više ne može pružiti sigurnu os oko koje ćemo omotati i fiksirati definicije samih sebe, identitete i životne projekte” (Bauman 2011: 137) ili pak opservacija da “gdje je nekoć vladala radna etika, sad caruje estetika potrošnje” (Bauman 2005: 32).

Postavi li se tržište rada u središte istraživačkog interesa, a akcent stavi na empirijske podatke, to ujedno podrazumijeva i empirijsko raščišćavanje u pogledu glavnih pojmova koji su dosad bili u optjecaju – fleksibilizacije, prekarizacije i sl. Za početak može biti zanimljivo sjecište na kojem inzistira Kevin Doogan, a odnosi se na često previđano razlikovanje između stabilnosti i sigurnosti zaposlenja. Prema dostupnim podacima, stopa dugotrajnog zaposlenja (deset i više godina kod istog poslodavca) u SAD-u, Kanadi i državama Europske unije bila je od 1991. do 2002. godine u blagom porastu. Dakle, neosnovano bi bilo, unutar tih vremenskih okvira, govoriti o sve većoj nestabilnosti zaposlenja u zemljama naprednog kapitalizma (usp. Doogan 2013). Ta činjenica, međutim, ništa ne mora značiti za sigurnost zaposlenja, na koju mogu utjecati brojni faktori – od makroekonomskih kretanja do kvalitete upravljanja poduzećem.

Želimo li to primijeniti na recentnu gospodarsku situaciju, smisleno je ukazati na sudbinu korporacije Agrokor, koja je kao jedan od većih poslodavaca u Hrvatskoj i široj regiji krajem 2015. godine zapošljavala približno šezdeset tisuća radnika, od kojih je prema službenom izvješću njih preko 90% bilo obuhvaćeno kolektivnim ugovorima. Međutim, Agrokorovo poslovanje i upravljanje tom kompanijom rezultiralo je razinom zaduženosti koja neposredno ugrožava sigurnost zaposlenja. I iz Agrokorova primjera proizlazi da je sigurnost zaposlenja kvalitativne prirode te je samim time teško mjerljiva, a zasigurno ne ovisi samo o ponudi radne snage i uvjetima na tržištu rada.⁸ U svakom slučaju, u raspravi o sigurnosti zaposlenja korisno je spustiti se na nižu razinu apstrakcije te se fokusirati na pojedine inačice kapitalizma ili čak pojedine nacionalne ekonomije.

⁸ Za detaljniju raspravu vidjeti Klepo i dr. (2017).

Vratimo li se pak na prekarost tržišta rada u širem smislu, studija o prekarim uvjetima zaposlenosti na području Europske unije (Broughton i dr. 2016) ukazuje na činjenicu da se obrasci zaposlenosti mijenjaju te da se nestandardni oblici zaposlenosti šire i zaprimaju sve veći udio u ukupnoj zaposlenosti. Pa ipak, najveći broj zaposlenih radi unutar standardnog obrasca, odnosno radi puno radno vrijeme s ugovorom na neodređeno. Primjerice, u razdoblju od 2000. do 2010. godine na razini cjelokupne Europske unije zabilježen je blagi rast zaposlenosti na nepuno radno vrijeme s 16.2% na 19.2% te još blaži rast broja ugovora na određeno s 12.3% na 14% (isto).

Dakako, uz različite industrije i različite profesije vežu se međusobno bitno različiti oblici zaposlenosti⁹ pa se na podlozi empirijskih podataka ispostavlja da su nestandardni oblici zaposlenosti najprisutniji u poljoprivredi i ribarstvu (71%) te trgovini (47%), dok su ugovori na neodređeno uz puno radno vrijeme koncentrirani u prerađivačkoj (75%) i neprerađivačkoj industriji (62%), javnoj upravi (66%) i obrazovanju (63%) (O'Connor 2013: 49).

Prelazak analize s razine cjelokupne Europske unije na pojedine zemlje članice pokazuje pak značajne razlike među njima kako u pogledu raširenosti nestandardnih oblika zaposlenosti tako i u pogledu njihovog socioekonomskog sadržaja.¹⁰ Treba također imati u vidu da su fleksibilizacija i prekarizacija rada, u mjeri i oblicima u kojima su prisutne u pojedinim zemljama kao nominalna rješenja za problem nezaposlenosti ili neučinkovitosti tržišta rada, ugrađene u postojeće strukture nacionalnih ekonomija i posredovane specifičnim institucionalnim praksama.¹¹ Dakle, u zemljama u kojima su neki od oblika nestandardne zaposlenosti značajnije izraženi za bolji uvid potrebno je istražiti institucionalne i političke čimbenike poput minimalne nadnice, mogućnosti kolektivnog pregovaranja, aktivne politike tržišta rada, postojanja dualnog tržišta rada i sl. Samo na taj način dopire se do potpunijeg dojma o povezanosti između fleksibilizacije i prekarizacije rada.

Rasprava o transformaciji rada u slučaju Hrvatske ne može zaobići unatrag nekoliko desetljeća generalno prominentnu temu promjena u društvenoj podjeli rada, a time ni predvidjeti činjenicu o porastu važnosti uslužnog sektora nauštrb važnosti prerađivačke

⁹ U tom kontekstu zanimljiva su zapažanja Jake Primorac o specifičnostima kulturne i kreativne industrije, u kojima "atipični oblici zaposlenja" zapravo postaju tipičnima, a "nesigurnost radnog života" očituje se u naravi kratkoročnih ugovora dominantnih za taj sektor, kao i u vrlo visokim subjektivnim ulaganjima u posao, praktički samoizrabljivanjima kulturnih radnika koji funkcioniraju kao "samostalne radne jedinice" (Primorac 2012: 20–25). Marija Brajdić Vuković se pak još uže fokusira na segment znanstvenog sustava te u istraživanju provedenom putem polustrukturiranih intervjua s novcima u društvenim i prirodnim znanostima iznalazi da se prepreke u procesu profesionalne socijalizacije mladih istraživača primjećuju prije kod njihovoga praktičnog funkcioniranja no što proizlaze iz formalnopravnog okvira kojim se regulira oblik njihova zaposlenja (v. Brajdić Vuković 2013).

¹⁰ Interesantna je, primjerice, komparacija situacija s ugovorima na određeno između Španjolske i Poljske. U razdoblju od 2000. do 2010. godine njihov je udio u Španjolskoj opao sa 32.2% na 24.9%, dok se u Poljskoj povećao i od početnih 5.8% dosegao čak 27.3% (Sola i dr. 2013).

¹¹ I procesi akumulacije kapitala, osobito u slučaju nefinancijskih poduzeća, kao i procesi proizvodnje znanja i razvoja tehnologija, uvijek su utjelovljeni u konkretnoj nacionalnoj ekonomiji. Isto tako, kad je riječ o kapitalističkim privredama, svaka je pojedina nacionalna ekonomija obilježena klasnim i rodnim odnosima u kojima se ogledaju prošle etape transformacije rada i koji služe kao ishodište za buduće radne odnose oblikovane kroz pregovore, sukobe i kompromise.

industrije. To je tema koju je inaugurirao Daniel Bell u kontekstu razvoja postindustrijskog društva, a kako se zasniva na empirijskim temeljima, u Hrvatskoj je na tragu Bellove teze i demografskih podataka o čitavoj populaciji Krešimir Peračković (2010: 129–194) poduzeo istraživanje promjena u socio-profesionalnoj strukturi radno aktivnog stanovništva u razdoblju od 1971. do 2001. godine. Široka empirijska osnova poslužila mu je za prepoznavanje procesa tercijarizacije, započetog još u 1970-ima, dakle za ustanovljavanje prevlasti uslužnih djelatnosti i uslužnih zanimanja u Hrvatskoj.

No, pitanja koja u sebi kondenzira naslov njegove studije¹² – Što, za što i zašto raditi u postindustrijskom društvu? – opravdana svakako i time što autor prije samog istraživanja podastire pregled najpoznatijih teorijskih doprinosa u tom području (v. isto: 15–128), upućuju na kompleksnost problematike, odnosno mogućnost otvaranja dodatnih setova problema.

Iz u pogledu implikacija oprezne Bellove analize postindustrijskog društva razvio se, kako smo ga još u uvodu oslanjajući se na Doogana etiketirali, postmarksistički diskurs o novom kapitalizmu, koji u sebi sabire nekoliko teza – počevši od one o kraju nacionalne države, preko rastakanja klasne strukture do transformacije rada putem sveprisutne fleksibilizacije radnih odnosa, radnog vremena i radnih zadataka. Unatoč tome što je empirijska podloga za te teze razmjerno slaba, fleksibilizacija i prekarizacija rada ispostavljaju se relevantnim fenomenima unutar svijeta rada u suvremenim kapitalističkim društvima, uključujući i ona postsocijalistička.

I dok se Peračković (isto: 196–198) u problematiku fleksibilizacije i prekarizacije rada upušta sa zadržkom, naime tek u zaključku knjige pri razmatranju razvojnih i regresivnih učinaka promjena u podjeli rada, u svom sustavnom istraživačkom bavljenju različitim aspektima tržišta rada unutar domaćeg socioekonomskog okvira Teo Matković nastojao je baš u tom pogledu razlučiti i raspraviti postojeće analitičke pojmove. I on se početka (Matković 2003), zanimajući se za fenomen restrukturiranja rada, ponajviše oslonio na dostupne empirijske podatke te je na njima izgradio vlastitu analizu strukture zaposlenosti u Hrvatskoj. Kroz komparaciju sa zemljama prvoga svijeta, ali i onim tranzicijskim, iznašao je da se u “ratno-tranzicijskoj etapi” (1990 – 2001) – ponajprije uslijed domaćih društveno-političkih posebnosti a ne globalizacijskih pritisaka¹³ – broj zaposlenih u Hrvatskoj smanjio te da je pritom porastao udio zaposlenih u proizvođačkim i društvenim uslugama, a pao onaj u transformativnom sektoru. Od kasnih 1990-ih struktura zaposlenih se stabilizira, a tržište rada dinamizira (isto: 181–182).

No, s broja i strukture zaposlenih, baš na tragu Beckovih promišljanja kvalitativnih promjena u svijetu rada (usp. Matković 2004: 243), Matković već prije desetak godina,

¹² “[Za]što raditi u postindustrijskom društvu?”

¹³ Njegova se teza ponešto razlikuje od one da se snažni procesi liberalizacije i globalizacije još nepovoljnije očituju u bivšim komunističkim zemljama, koje su istodobno suočene s problemima cjelokupne društveno-gospodarske preobrazbe, negoli u razvijenim zapadnim zemljama (usp. Zrinščak, Balaban i Črpić 2000: 446).

za početak u sklopu propitivanja teze o nestajanju rada, pažnju skreće na u Hrvatskoj pomalajuće nestandardne oblike zaposlenosti, prateći s time povezana kretanja na tržištu rada (Matković 2004) i ističući u toj sferi oblikovane ranjive skupine društva (Matković 2006; 2008). Za izgradnju kvalitetnih socijalnih politika, naime, nisu bitni samo podaci o (ne)zaposlenosti, već i uvidi u zapošljivost, čak i socijalnu isključenost pojedinaca, tj. pojedinih segmenata populacije, dohvatljivi preko mikropodataka ankete o radnoj snazi i ankete o potrošnji kućanstava. To vrijedi ponajprije za siromašne (usp. Matković 2006), ali problemi su primjetni i kod položaja žena i starijih osoba na tržištu rada (Matković 2008). Svoju je pozornost ovaj istraživač rada također usmjerio na samozaposlene, detektirajući, opet pomoću ankete o radnoj snazi, što se s tim oblikom zapošljavanja događalo u Hrvatskoj od 1996. do 2006. godine te ukazujući na heterogenost poslova koje samozaposleni obavljaju i, stoga, ne samo na važnost poticanja više samozaposlenosti već i na potrebu za stimuliranjem bolje samozaposlenosti (Matković 2009).¹⁴

Kod Matkovića je, kad analizira kvalitativne promjene u području rada – svejedno koncentrirao se on na načine restrukturiranja zaposlenosti, aspekte iščezavanja rada kakvog smo poznavali, trend i smisao samozapošljavanja, kreiranje marginalnih skupina na rubovima tržišta rada ili pak na sociodemografski profil radnika u tranzicijskoj Hrvatskoj – empirijsko uporište neizostavan potporan argumentacije. No, ostaje činjenica da je u apostrofiranim radovima sve odreda riječ o kvantitativnim istraživačkim metodama.

One neosporno dostaju za zahvaćanje nekih bitnih momenata tog istraživačkog predmeta, ali tema transformacije rada, kako je primjerice u njezinoj nerazdvojenosti od transformacije života, ali i transformacije karaktera, u svojim studijama prezentira Sennett, iziskuje dublje uvide u svijet protagonista, koji su, dojam je, nedohvatljivi bez uporabe kvalitativnih metoda.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA O VAŽNOSTI KVALITATIVNIH ISTRAŽIVANJA ZA PROMIŠLJANJE SVIJETA RADA I SVIJETA ŽIVOTA U POSTTRANZICIJSKOJ HRVATSKOJ

Sennett u svojim knjigama, kao što je već apostrofirano, osim za intervjuiranjem radnika različitog profila poseže i za autoetnografskim dionicama, no sukladno uvriježenom sociološkom oprezu u pristupanju životu i pričama o životu, on se prema svojim metodama prikupljanja građe postavlja refleksivno. Slično njemu, i Vjeran Katunarić se, uz to što intervjuira svoje prijatelje-radnike, odlučuje i za promišljanje vlastitih radnih iskustava, dakle za autoetnografiju (v. Katunarić 2013: 106–118), makar u istoj knjizi, *Svjetski antibarbarus*,

¹⁴ Vidi i članak Sanje Crnković-Pozaić (2002), koja samozaposlene sagledava kao “poduzetnike iz sjene”, referirajući se na njihovu poziciju unutar neslužbenog gospodarstva. Njezino istraživanje pokriva slično razdoblje kao i Matkovićeva, a u članku se analizira i politika Hrvatskog zavoda za zapošljavanje po pitanju samozaposlenih osoba.

podsjeca da se nalazi kvalitativne metodologije ne mogu bez velikih spoznajnih rizika prenositi iz pojedinačnoga na općenitije ljudsko iskustvo (isto: 199).

Unutar socioloških krugova mogu se pronaći i eksplicitna upozorenja na prednosti socioetnografskih istraživanja rada u vidu dubljeg i cjelovitijeg razumijevanja fenomena, ali i dopiranja do “bogatijih” podataka od onih koji se daju prikupiti uz pomoć kvantitativnih metoda (Relja i Matić 2007: 150), no sociolozi pri empirijskim istraživanjima rada u Hrvatskoj i dalje pokazuju sklonost utabanim istraživačkim putevima.¹⁵ U većini slučajeva ne stremi se, dakle, gustim opisima stvarnosti, već se optira za jasnije istraživačke ciljeve i transparentnije rezultate.

U stanovitom je smislu opravdano ustvrditi da bi uzimanjem u obzir simboličkog imaginarija uključenih u svijet rada te time i odmicanjem od vlastitih uvriježenih opreka kao što su rad/nezaposlenost, formalno/neformalno ili legalno/ilegalno, sociologija rezonirala na antropološki način (Procoli 2004: 4). No, u nas postojeći sociološki i socioekonomski pristupi radu u nekim slučajevima osvještavaju važnost moralnoga i simboličkoga u svijetu rada. To primjerice čini već Josip Županov (2002: 90) kad pri procjeni privatizacijskih grijeha političko-kapitalističke klase u Hrvatskoj, nakon konstatacije da “hrvatsko društvo danas živi u vakuumu društvene integracije”, ustvrđuje da “u takvom vakuumu nema mjesta za povjerenje i obzirnost u interpersonalnim odnosima”. Iako su zaposlenja na djelomično radno vrijeme, ugovor “ako” i “kad” ili samozapošljavanje i povremeni rad na malo društvene promjene koje se mogu susresti gotovo svuda po svijetu, u Hrvatskoj one djeluju zločudnije zbog nasljeđa tajkunske privatizacije te ih društvo samim time bolnije proživljava.

Sasvim je izvjesno da su politička i ekonomska tranzicija u postsocijalističkom razdoblju osim socioekonomskih promjena donijele i značajne promjene u svakodnevnoj kulturi. Imajući to na umu, i Vojmir Franičević (2009: 375–376) u osvit posljednje velike svjetske ekonomske krize pita se koliko će to zaoštriti “moralnu ekonomiju” hrvatske tranzicije, povezanu s narativima o dobitnicima i gubitnicima, konfliktima oko raspodjele tereta više nego problematične privatizacije.¹⁶

Naposljetku, simboličko i moralno nipošto nisu samo preostatak materijalne, odnosno egzistencijalne dimenzije ljudskoga rada, nego su nešto podjednako formativno za samu ideju rada utkanoga u “temelj društvene organizacije”. Dakako, kao što smo dosad već istaknuli, u uvjetima fleksibilizacije i prekarizacije rada postaje itekako upitnim je li rad u temelju društvene organizacije, kao što on to svakako jest u socijalnoj državi (Puljiz 2009: 2). A ako prekarizacija “dugoročno promatrano, deformira ličnost zaposlenih te ometa

¹⁵ U kontekstu rasprave o metodologiji u društvenim istraživanjima Petra Rodik i Jaka Primorac (2015) ukazuju na marginalni status kvalitativnih metoda u hrvatskoj sociologiji, iako se stanje popravlja u posljednjih desetak godina zahvaljujući ponajprije generaciji mlađih istraživača i istraživača. Proces etabliranja kvalitativnih metoda još se nažalost ne osjeća značajnije u domeni sociologije rada.

¹⁶ Više o “[p]olitičkoj i moralnoj ekonomiji u prvom desetljeću tranzicije u Hrvatskoj” vidi u Franičević (2002).

razvoj njihova karaktera utemeljena na pozitivnim vrijednostima kao što su povjerenje, stabilnost i socijalni kapital” (isto: 9), dok fleksibilizacija uz politička, građanska i socijalna prava ugrožava i elementarno ljudsko dostojanstvo temeljeno na tradicionalno ustrojnom radu (Matković 2004: 259), u konačnici mora biti ugrožen i socijalni angažman, što bi značilo da ne funkcionira “društveno ljepilo”.

Dakle, logično je, s jedne strane, pretpostaviti da i u Hrvatskoj uslijed strukturnih nedaća slabi posvećenost poslu, kuražnost i usredotočenost na problem,¹⁷ sve ono što bi trebalo voditi ka samopoštovanju i zadovoljstvu, a preko toga i do solidarnosti s drugima. Shvatljivo je, s druge strane, i to da je temeljni društveni konsenzus, koji je bio zasnovan na zajamčenom i reguliranom radu, doveden u pitanje (Zrinščak, Baloban i Črpić 2000: 468).

Međutim, upitno je dolazi li u hrvatskom društvu, na razini svakodnevne kulture, do preklapanja s postmodernim oblicima svijeta rada, odnosno do potpunog preuzimanja odnosa između svijeta rada i svijeta života kakvi su dominantni na Zapadu (usp. Roth 2012: 222). Ako se ovdje ipak razvijaju samosvojni oblici, povezani s nasljedima socijalizma, rata i tranzicije, vrijedi promisliti kakav je tip istraživanja najprikladniji da ih se ustanovi i analizira.

Proničući odozdo u individualna rješavanja sistemskih problema u sferi rada i života može se, primjerice, pokušati ustanoviti kompenzira li se u Hrvatskoj u području rada široko prepoznata kultura javnog nepovjerenja povjerenjem u okviru uskih osobnih mreža (usp. Roth 2012: 228–236).¹⁸ Time bi se ujedno i testiralo u kojoj se mjeri rad u Hrvatskoj može na Gorzovom tragu protumačiti kao “aktivnost koja obavlja socijalno identificiranu i normaliziranu funkciju u održavanju društvene cjeline” (Matković 2004: 241) ili se on možda u raznim svojim inačicama približava nečemu poput simboličke razmjene unutar manjih zajednica.

Etnologinja Tihana Rubić u svom se višegodišnjem bavljenju neformalnom ekonomijom u Hrvatskoj metodološki oslonila prije svega na dubinske intervjue s radnicima koji su ostali bez posla početkom devedesetih (v. Rubić 2013a, 2013b), što joj je zajedno s provedenom analizom javnog i medijskog diskursa (v. Rubić 2013c) omogućilo da uspostavi fine distinkcije između pojmova rada i zaposlenja, kao i između njihove uporabe u medijskim narativima i pojedinačnim naracijama te da demitologizira koncept siromaštva putem dekonstruiranja sintagmi “strategije preživljavanja” i “obični ljudi”. Iz takvog njezinog metodološkog odabira proizlazi i terenski osviješten uvid u to da participacija u sferi neformalne

¹⁷ Blizak toj pretpostavci je i uvid koji su na temelju rezultata *Europskog istraživanja vrednota* (1999) iznijeli Inge Tomić-Koludrović i Mirko Petrić (2005: 871–873) pri razmatranju promjena rada i radne etike u hrvatskom društvu tijekom postsocijalističke tranzicije. Oni ukazuju na to da se rad u Hrvatskoj najviše shvaća kao objektivna potreba, a manje kao subjektivna vrijednost. Na prvom mjestu su, dakle, dobra plaća i sigurnost radnog mjesta, dok su ostali motivacijski faktori za rad manje važni.

¹⁸ Josip Grbac se, u članku u kojem se bavi novim oblicima solidarnosti povezanima s fleksibilizacijom rada, oslanja na drukčije metodološko oruđe, konkretno na rezultate istraživanja koje je proveo Hrvatski Caritas i Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve, te iznalazi da je u Hrvatskoj individualna (osobna) solidarnost daleko ispred one strukturalne (institucionalizirane) (Grbac 2005: 1090–1095).

ekonomije, kao svojevrsni socioekonomski “normalitet”, nema samo materijalnu osnovu. Iskaz jednog od njezinih sugovornika – “ja se snađem”– možda ima egzistencijalan prizvuk, no on je proizišao iz osobnog nepovjerenja u protekciju izvana, u konkretnom slučaju države, iz kazivačevog osvještavanja vlastite sudbine socijalne isključenosti (Rubić 2013c: 77–84). Ta iskazana vjera u iznalaženje potencijala za simboličko preživljavanje, ali zapravo i način verbaliziranja proživljenog, utjelovljenog iskustva snalaženja upućuju na djelatni kapacitet društvenog aktera da se nosi sa sistemskim nedaćama koje strukturiraju i restrukturiraju njegovu radnu i životnu okolinu. Narativi koje je iznjedrilo to istraživanje kompatibilni su s narativima oko kojih su etnologinje Sanja Potkonjak i Tea Škokić (2013) strukturirale svoju etnografiju rada, nezaposlenosti i nadanja, proizišlu iz njihova istraživačkog interesa generalno za kolaps hrvatske industrije, a specifično za propast Željezare Sisak. U njihovim razgovorima s otpuštenim radnicima i radnicama te željezare, prikupljenim pričama protagonista o životu bez posla, prisjećanjima na život dok je posla bilo i projekcijama vlastite budućnosti ponavljala se, i tako među mnogima isticala, riječ “nada”. Prema autoricama, ta riječ ipak, osim aktivne vizije budućnosti, pounutruje i negativno, gotovo pa destruktivno poimanje sadašnjosti, razvidno primjerice i iz Katunarićeva, u uvodu njegova teksta o postmonetarnom društvu istaknutog, citata radnika koji je ostao bez posla te gostujući na Hrvatskoj televiziji na voditeljevo pitanje –“Kad ste išli u rat, jeste li mogli pretpostaviti da će Vam se dogoditi da ostanete bez posla?” – odgovorio: “Tome se ni u snu nisam nadao”. Prema Katunariću, politička, ekonomska i društvena tranzicija u Hrvatskoj podrazumijeva za početak mnogima na tržištu rada bolno raskidanje s protektivnom ulogom države, no doskora i posvemašnje otrežnjenje od omamljujućeg nacionalnog “mi” koje bi imalo zamaskirati probleme ekonomske prirode (Katunarić 2010: 129–130).

Ni protok godina ne mijenja na stvari, narativi snalaženja, razočaranja i nadanja pružaju plodan materijal za intepretaciju transformacije rada u (post)tranzicijskoj Hrvatskoj, upozoravajući ujedno na potrebu za istraživačkim približavanjem svijetu života kad je riječ o svijetu rada. Ta je potreba u krajnjoj liniji transdisciplinarnog karaktera jer proizlazi iz promjena koje se zbivaju s idejom rada te su utkane u teoriju u najširem društvenohumanističkom smislu.

NAVEDENA LITERATURA I IZVORI

- Aronowitz, Stanley i William DiFazio. 1994. *The Jobless Future*. Minneapolis: Minnesota University Press.
- Bauman, Zygmunt. 2005. *Work, Consumerism and New Poor*. (2nd ed.). Maidenhead, New York: Open University Press.
- Bauman, Zygmunt. 2011. *Tekuća modernost*. Zagreb: Pelago.
- Beck, Ulrich. 2000. *The Brave New World of Work*. Cambridge: Polity Press.
- Bek, Ulrich [Beck, Ulrich]. 2001 [1986]. *Rizično društvo. U susret novoj moderni*. Beograd: Filip Višnjić.
- Beck, Ulrich. 2009. *World at Risk*. Cambridge: Polity Press.

- Brajdić Vuković, Marija. 2013. "Aktualni problemi profesionalne socijalizacije u novačkom sustavu. Slučaj prirodnih i društvenih znanosti". *Revija za socijalnu politiku* 20/2: 99–122.
- Broughton i dr. 2016. *Precarious Employment in Europe, 1. Patterns, Trends and Policy Strategy*. Brussels: Directorate-General for Internal Policies, European Parliament.
- Crnković-Pozaić, Sanja. 2002. "Nezaposleni koji rade. Radnici i poduzetnici iz sjene". *Financijska teorija i praksa* 26/1: 301–316.
- Doogan, Kevin. 2009. *New Capitalism? Transformation of Labor*. Cambridge: Polity Press.
- Doogan, Kevin. 2013. "Precarity. Minority Condition or Majority Experience". U *The New Social Divisions. Making and Unmaking of Precariousness*. Donatella Della Porta i dr., ur. New York, London: Palgrave Macmillan, 43–62.
- Franičević, Vojmir. 2002. "Politička i moralna ekonomija u prvom desetljeću tranzicije u Hrvatskoj". *Politička misao* 39/1: 3–34.
- Franičević, Vojmir. 2009. "Pogovor. Rad u Hrvatskoj – izazovi i dileme". U *Rad u Hrvatskoj. Pred izazovima budućnosti*. Vojmir Franičević i Vlado Puljiz, ur. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, 359–380.
- Glyn, Andrew. 2006. *Capitalism Unleashed. Finance, Globalization and Welfare*. Oxford: Oxford University Press.
- Grbac, Josip. 2005. "Fleksibilizacija rada i novi oblici solidarnosti u društvu". *Bogoslovna smotra* 75/4: 1077–1106.
- Hardt, Michael i Antonio Negri. 2009. *Mnoštvo. Rat i demokracija u doba Imperija*. Zagreb: Multimedijski institut.
- Harvey, David. 2014. *Kratka povijest neoliberalizma*. Zagreb: V.B.Z.
- Katunarić, Vjeran. 2010. "Razvoj ljudske suradnje. Prema postmonetarnom društvu". *Revija za sociologiju* 40/2: 129–155.
- Katunarić, Vjeran. 2013. *Svjetski antibarbarus. O uzrocima propasti bivšeg i nadolaska novog socijalizma*. Zagreb: Društvo povijest izvan mitova.
- Klepo, Marina, Ivo Bičanić i Željko Ivanković. 2017. *Slučaj Agrokor. Kriza najveće hrvatske kompanije*. Zagreb: Friedrich Ebert Stiftung.
- Lebert, Didier i Carlo Vercellone. 2007. "Uloga znanja u dinamici dugog razdoblja kapitalizma. Hipoteza o kognitivnom kapitalizmu". U *Kognitivni kapitalizam*. Carlo Vercellone, ur. Zagreb: Politička kultura, 15–28.
- Matković, Teo. 2003. "Restrukturiranje rada? Transformacija strukture zaposlenosti". *Revija za socijalnu politiku* 10/2: 161–184. [<https://doi.org/10.3935/rsp.v10i2.125>]
- Matković, Teo. 2004. "Nestajanje rada? Opseg i oblici zaposlenosti na početku informacijskoga doba". *Društvena istraživanja* 13/1–2: 241–265.
- Matković, Teo. 2006. "Koliko isključeni? Sociodemografski profil, zapošljivost i socijalni capital siromašnih radnika i kućanstava bez zaposlenih u Hrvatskoj". *Revija za socijalnu politiku* 13/3–4: 271–291.
- Matković, Teo. 2008. "Dob i rod kao odrednice položaja na tržištu rada u Hrvatskoj". *Revija za socijalnu politiku* 15/3: 479–502. [<https://doi.org/10.3935/rsp.v15i3.802>]
- Matković, Teo. 2009. "Razmjeri, oblici i kvaliteta samozaposlenosti u Hrvatskoj". U *Rad u Hrvatskoj. Pred izazovima budućnosti*. Vojmir Franičević i Vlado Puljiz, ur. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, 131–164.
- O'Connor, Julia. 2013. "Non-Standard Employment and European Union Regulation". U *Non-standard Employment in Europe*. Max Koch i Martin Fritz, ur. New York, London: Palgrave Macmillan, 47–60. [https://doi.org/10.1057/9781137267160_4]

- Peračković, Krešimir. 2010. *[Za]što raditi u postindustrijskom društvu? Promjene u društvenoj podjeli rada na početku 21. stoljeća*. Zagreb: Alinea.
- Potkonjak, Sanja i Tea Škokić. 2013. "In the World of Iron and Steel". On the Ethnography of Work, Unemployment and Hope". *Narodna umjetnost* 50/1: 74–95.
- Primorac, Jaka. 2012. "Od nesigurnosti do nesigurnosti. Rad i zaposlenost u kulturnim i kreativnim industrijama". *Revija za sociologiju* 42/1: 5–30. [<https://doi.org/10.5613/rzs.42.1.1>]
- Procolli, Angela. 2004. "Introduction". U *Workers and Narratives of Survival in Europe*. Angela Procolli, ur. New York: State University of New York Press, 1–11.
- Puljiz, Vlado. 2009. "Uvod. Društveni procesi i svijet rada". U *Rad u Hrvatskoj. Pred izazovima budućnosti*. Vojmir Franičević i Vlado Puljiz, ur. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, 1–16.
- Relja, Renata i Ana Matić. 2007. "Socio-etnografska istraživanja rada i organizacije". *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu* 1: 147–159.
- Rodik, Petra i Jaka Primorac. 2015. "To Use or Not to Use. Computer-Assisted Qualitative Data Analysis Software Usage among Early-Career Sociologists in Croatia". *Forum. Qualitative Social Research* 16/1, Art. 12.
- Roth, Klaus. 2012. *Od socijalizma do Evropske unije. Ogledi o svakodnevnom životu u jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Rubić, Tihana. 2013a. "Afternoon Moonlighting – *It Was a Must*. The Dynamics and Paradoxes of the Croatian Socialist and Post-Socialist Labor Market". *Narodna umjetnost* 50/1: 121–145. [<https://doi.org/10.15176/VOL50NO105>]
- Rubić, Tihana. 2013b. "Ja se snađem". Neformalna ekonomija i formalna nezaposlenost u Hrvatskoj". U *Hrvatska svakodnevnica. Etnografije vremena i prostora*. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 65–90.
- Rubić, Tihana. 2013c. "Nezaposlenost i neformalna ekonomija u Hrvatskoj. Analiza diskursa". *Studia ethnologica Croatica* 25: 61–92.
- Sennett, Richard. 1998. *The Corrosion of Character*. New York, London: W. W. Norton & Company.
- Sennett, Richard. 2004. *Respect in a World of Inequality*. New York, London: W. W. Norton & Company.
- Sennett, Richard. 2006. *The Culture of the New Capitalism*. New Haven, London: Yale University Press.
- Sennett, Richard. 2008. *The Craftsman*. New Haven, London: Yale University Press.
- Sola, Jorge, Luis Enrique Alonso, Carlos J. Fernandez Rodriguez i Rafael Ibáñez Rojo. 2013. "The Expansion of Temporary Employment in Spain (1984–2010). Neither Socially Fair nor Economically Productive". U *Non-standard Employment in Europe*. Max Koch i Martin Fritz, ur. New York, London: Palgrave Macmillan, 67–83.
- Tomić-Koludrović, Inge i Mirko Petrić. 2005. "Hrvatsko društvo – prije i tijekom tranzicije". *Društvena istraživanja* 16/4–5: 867–889.
- Vercellone, Carlo, ur. 2007. *Kognitivni kapitalizam*. Zagreb: Politička kultura.
- Zrinščak, Siniša, Stjepan Baloban i Gordana Črpić. 2000. "Dostojanstvo čovjeka i rad". *Bogoslovna smotra* 70/2: 443–470.
- Županov, Josip. 2002. *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

TRANSFORMATION OF THE (IDEA) OF WORK: FROM THEORETICAL DISCUSSIONS OF NEW CAPITALISM TO QUALITATIVE RESEARCH IN THE CROATIAN POST-TRANSITION CONTEXT

This article offers an overview of theoretical arguments about the transformation of work, based on the notions of flexibilization and precarization that have recently become prominent in academic and public discourse. On the one hand, a common core of arguments offered by theorists such as Beck, Sennett and Bauman is highlighted, and, on the other, attention is drawn to interpretative deficiencies in what can roughly be classified – in line with Doogan’s reasoning – as “post-Marxist discourse”. This is done by providing empirically based insights that call into question the soundness of some of the most significant claims from this corpus of literature, still dominant in the leftist academic tradition. An attempt is made to describe the transformation of work in Croatia in the (post)-transition period, starting with an overview of Croatian sociological research. The paper then presents a selection of ethnographic contributions to the field, and shows that quantitative aspects of the transformation of work (and/or the labor market) may be augmented by a broad spectrum of qualitative research. It is precisely in this interplay between sociology and cultural anthropology/ethnology that a more meaningful analysis of the transformation of work in the Croatian post-transition society can be performed; an analysis that would provide a better connection between the world of work and the world of life.

Keywords: transformation of work, technological determinism, precarization, flexibilization, ethnography of work, moral economy, Ulrich Beck, Richard Sennett